

Елизабета Шелева

Хуморот како егзистенцијално и творечко алиби во творештвото на Јана Бењова

Humour as an Existential and Creative Alibi in the novel “Café Hyena” of Jana Beňová

Abstract: *SHELEVA, Elizabeta. Humour as an Existential and Creative Alibi -in the novel “Café Hyena” of Jana Beňová.* This article presents “Café Hyena”, the short novel of contemporary Slovak author, Jana Beňová, who also won the well respected EU prize for literature. The novel takes place in the messy settlement of Petržalka, which is later transformed in a specific urban metaphore (chronotope), inhabited by alienated “pancake”- like people. The main characters in the novel are Ian and Elsa, a bohemian couple, trying to resist the dominant consumerist paradigm of late (or, neoliberal) capitalism. My article is focused on the creative aspects of humor as a specific narrative tool and rhetorical strategy, its therapeutic (curative) potentials onto the reader, and eventually, its profound critical and subversive power.

Key Words: postmodern novel, capitalist consumerism, (black) humour, genius loci, urban chronotope, cosmopolitanism, pop culture, Franz Kafka, Danil Harms

Апстракт: *ШЕЛЕВА, Елизабета. Хуморот како егзистенцијално и творечко алиби - во творештвото на Јана Бењова* – Овој прилог е посветен на креативните потенцијали на хуморот како наративна алатка и реторичка стратегија, врз примерот на *Кафе Хиена*, кусиот роман првенец на современата словачка авторка Јана Бењова и добитник на угледната Награда за литература на Европската Унија. Таа го следи животот на Јан и Елза, боемски пар, сместен во неугледната и хаотична населба Петржалка, која, во текот на романот, постепено се претвора во една универзална урбана метафора за животот во едно конsumerистички период, опседнат од изгледот, шопингот, рекламите. Во романот на Бењова ја препознаваме онаа извонредна и незаменлива сила на словачкиот (и ако сакате, на словенскиот) дух, чија генетски вродена, непобедлива смисла за хумор и самоиронија несомнено му помогнала, особено во лошите и тежокни времиња, да се стекне со насушно потребното егзистенцијално, ама и поетичко „алиби“ – во справувањето (или „менаџирањето“) со убиственото секојдневје и животот вкалапен во задушливи општествени стеги.

Клучни зборови: постмодерна проза, капиталистички конsumerизам, (црн) хумор, genius loci, урбан хронотоп, космополитизам, поп култура, Франц Кафка, Данил Хармс

Јана Бењова (современа словачка авторка, родена во 1974 год.) за првпат ја запознав неодамна, кога бев поканета да говорам по повод македонската промоција на нејзината книга *Кафе Хиена*, инаку добитник на ласкавото признание, Наградата за литература на ЕУ. Уште на прв поглед, оваа пивка и приемчива проза (доближена до македонскиот читател благодарение на одличниот превод на Звонко Танески во издание на „Магор“) оддишува со несомнена свежина, несекојдневен (ведро обоен) дух и урбана динамика, својствена на која било добра литература, од редот на големите и извикани „канонски“ дела (и автори), кои потекнуваат од привилегираните (и помодни) културни средини.

Доколку за книгите може да просудуваме веќе според нивните наслови и почетни ст-

раници – тогаш во *Кафе Хиена* од Јана Бењова имаме вистински пример, односно жив доказ за оправданоста на оваа лично обоена, интуитивна хипотеза.

Најнапред, веќе на првите 5 страници, почнувајќи од кусиот опис на соседот претставен како човек петарда, неизбежно ќе го почувствуваме деликатно зачинетиот вкус на една префинето духовита, до срж „точна“ (како што велат во Босна), луцидна, урбана, постмодерна проза со големо П. „Соседот не е човек, тој е всушност една специфична петарда. Капсула“¹.

Големото П е, пред сè, поврзано со **Петржалка**, незаборавниот сега веќе книжевен хронотоп, инаку, не баш омилено урбано

¹ БЕЊОВА, Јана. *Кафе Хиена*. Скопје 2015, стр. 5.

дувло (и дел од Братислава), во чија токсична прегратка се одвива животот на Јан и Елза, љубовен пар боеми и суштински бес-припадници, кои домуваат токму во дел од градот, што страда од медицински недостиг на убавина.

Велат дека не само што луѓето ја обликуваат и креираат градската (урбанистичка) околина, туку и обратно – самата таа, архитектонска и урбанистички предодредена околина има силно повратно влијание врз своите жители. Таа интерактивна врска меѓу местото на живеење, кое си има свој **genius loci** и неговите жители, кои се осудени да бидат токму таму и така, на тој начин „обликувани“ – може да се илустрира со генијалната, црно-хуморна аналогија меѓу грдото пајче Петржалка и совршената празнина, олицетворена во зен будизмот.

„Никогаш нема да избегам од Петржалка. Петржалка е мојата жога, мојот зен. Морам да го штитам љубеното битие кое е врзано во неа. Морам да продолжам понатаму по патот Петржалка, само така ќе го достигнам просветлувањето и ќе ги спасам сите живи битија од страдање“.²

Но, не помалку ефектно е избрано и името на вториот, во оваа проза, битен хронотоп – кој служи како ескапистичко гнездо и утеха на нашите урбани егзистенцијални маченици и талкачи – кафулето „Хиена“, кое ни помалку ни повеќе го носи името на омразниот и бездруго грд и одбивен мршојадец, каков што е хиената (во неврзан разговор со авторката Бењова, неочекувано открив дека тоа име не е ни малку случајно избрано – туку е циничен реванш и пародија на инаку реално постојното, елитно и снобовско сврталиште „Виена“, лоцирано во стариот дел на Братислава).

Веќе во овој урнебесен контрапункт на двата краја (хронотопа) од урбаното секојдневје, ја препознаваме онаа извонредна и незаменлива сила на словачкиот (иако сакате, на словенскиот) дух, чија генетски вродена, непобедлива смисла за хумор и самоиронија несомнено му го обезбедила толку потребното егзистенцијално, ама и поетичко алиби за да се соочи и да се справи со тегобното сивило на убиственото секојдневје, како и животот среде задушливите општествени стеги.

Притоа, неминовно ми искрснува пред очи екстравагантниот, ама и трагично обоен случај на рускиот авангардист **Данил Хармс**,

² БЕЊОВА, Јана. *Кафе Хиена*, стр. 11.

кој ја плати највисоката можна цена и казна, за својата апсурдистичка поетика на црниот хумор и парадоксот – завршувајќи го својот живот прерано и на недостоен начин, фрлен во петроградскиот затвор, не од раката на германските нацисти, туку од раката на своите кусогледи руски сонародници.

Благодарение на изострената набљудувачка позиција и суптилно изразена интелигенција на Бењова, односно нејзиното луцидно и шегобијно перо (или попрво, лаптоп) – очајничката битка за макар малку мир, тишина, насушна доза убавина, па дури и најобичната неделна прошетка низ паркот, без очекуваната „борба за преживување“ – ќе успееме да ги доживееме на еден ефектно очуден и бескрајно допадлив начин.

Отаде, и пркосот на љубовниот пар, наспроти она што јас ќе го наречам темелен парадокс и „анален принцип“ на капиталистичкиот консумеризам (штеди за да имаш што да трошиш) – Бењова го искажува на еден раблеовски начин (со намерно инсистирање на физиолошкиот стилски модел) – кога, со навидум неутрален тон и урнебесна иронија, открива дека „шопингот“ на Јан и Елза – го подразбира исклучиво она што физиолошки може да се рециклира низ телото, за време од само 24 часа! Подбивот кон актуелно распространетиот тренд на вложување во трајни инвестиции (поседи) во овој опис на Јан и Елза станува повеќе од очигледен. Нивната навика (или намера) е, всушност, сосема спротивна на медиумски наметнатите „потрошувачки“ очекувања на неолиберализмот.

„Елза и Јан спагаа во редот на братиславските очајници. Не работеа во рекламна агенција и не се трудеа да заштедат пари. Се приклучија кон безгрижниот вид луѓе, кои го купуваат само она што може да се измоча, да се искака, да се издува - да се рециклира во рок од 24 часа“.³

Од друга страна, станарите на Петржалка како да се наоѓаат во дослук и со **кафкијанскиот свет на чудесните преобразби** – во инсекти, измислени животни и особено во луѓе „палачинки“ (како што ги опсервира нараторката), во империјални бубашваби или просто, во луѓе опседнати од специјалните лепчиња, кеџерки, како сенилната мајка на Јан или во деца обземени од западните умни играчки, наречени мончичи.

³ БЕЊОВА, Јана. *Кафе Хиена*, стр. 10.

Притоа, тенките сидови меѓу становите не го зголемуваат степенот на блискост, ами обратно, коефициентот на одбивност и дури, комичната физиолошка извесност на проливот, при секое враќање дома или од странство.

„Некој добива пролив кога ќе оди во Египет. Ние добивавме пролив секогаш кога се враќавме дома. Во Петржалка“.⁴

Жителите во оваа населба се бездруго деперсонализирани и дури и повеќе од тоа, споредени со (инаку) безличното тесто – палачинките – згора на сè, прогласени за поклонници на култот на смртта.

„Палачинките се почитувачи на култот на смртта. Голите черепи се ознака за некрофилијата... Им импонира голата коска што свети, черепот, чистиот калциум“.⁵

Не треба да го заборавиме тука и ингениозниот опис (или досетка) на „бабушка“ станот, во кој заедно живеат Јан и Елза – како во две, лично обележани, помали живеалишта. „Од Елза дома се оддели целосно. Во станот си направи сопствен помал стан. Неговиот простор го огради со шкафови и фотелји, покрив си направи од сино платно“.⁶

Така, малиот пекол на клаустрофобичното заедничко домување е макар вербално совладан и ментално преброден со големиот рај на смеата.

Кафе Хиена – колку што е обесмртување во литературата на еден прозаичен и сувопарен урбан топоним, како што е Петржалка, толку е и **заедничка урбанографија** на Скопје и Братислава, како хронотопи на тегобноста, зачмаеноста, здодевноста, отуѓеноста, фрустрацијата, безнадежноста.

Во таа смисла, овде вреди да се потцрта дека, без разлика на фактот што појдовниот хронотоп во оваа проза е строго локален – *Кафе Хиена* на крајот ја восприемаме како едно приемливо и над сè, **космополитско четиво** со универзални пораки и конотации – сето тоа благодарение на талентот, луцидноста и егзистенцијалниот опфат на авторката Бењова – која изворно ѝ припаѓа на современата словачка литература, но нејзиното место и ниво сосема комотно и рамноправно ја вбројуваат меѓу вредните писатели - современници од која било друга национална и културна средина.

Кафе Хиена, од друга страна, е исто така и **терапевтска проза**, која на ведар, инте-

лигентен, супериорно и занаетски поткован начин и стил – ни помага да го прифатиме и преживееме лавиринтот на сопствената анонимна, алиенирана, анксиозна, бубашвабеста проза на живејачката.

„Елфман често во кафетеријата ја изложуваше теоријата дека најтежок период од животот е детството. „Кога ќе сфатите колку стапици ги чекаат децата дури е и вчудовидувачки на колку луѓе им успева да го преживеат детството. Децата имаат премногу слободно време, не седат во кафетерии, не дупат, наместо да пијат го поминуваат времето со небезбедни игри на диви терени, се пентерат на дрва, натстрешници, столбови“.⁷

Описот на **детството**, како најтежок и најризичен период од животот на еден човек, сосем отскокнува од традиционалните пасторални апологии и апотеози на детството како рајска доба, но затоа извонредно ја доловува урнебесната антилогика на Бењова, на која може да ѝ позавиди секој урбан мангуп.

Подбивниот тон, кој доминира во оваа книга, не е меѓутоа nihilистички и песимистички, по својот конечен ефект и исход, тој е попрво херојски чин и обид – барем малку да се одбранат нашите животи од монотоната врева и империја на медиумски произведената **божем-реалност**, на чии дневни заповеди сите покорно им коленичиме, на еден или на друг, вешто прикриен начин!

Токму затоа, *Кафе Хиена* суверено ја инкорпорира денес актуелната и неизбежна **поп култура**: нејзината иконографија, реторика, жанрите – кои се покажуваат како вистински идентификациски упоришта на современиот човек. Отаде, рекламата за кокошкина супа е единствената и вистинска „дома“ за Ребека, додека Јан (како и многумина од нас) има потреба за постојана ТВ-бучава во станот, што симулира живот, а пак, продуцентите, обземени од сензационализмот во трката по пари, го планираат апсурдното реално шоу „Дахау“.

Прозата на Бењова содржи и бројни, за мене лично, важни совпаѓања и препознавања. Звукот на касата „**пик, пик**“, кој се повторува како метафоричен рефрен што го обележува и крајот на романот, е всушност и мојот неизбежен маркер, непогрешлив придружник и показател на стресот и клаустрофобијата што редовно ги доживувам, кога неволно пазарувам во супермаркетот, лишен од прозор-

⁴ БЕЊОВА, Јана. *Кафе Хиена*, стр. 11.

⁵ БЕЊОВА, Јана. *Кафе Хиена*, стр. 10.

⁶ БЕЊОВА, Јана. *Кафе Хиена*, стр. 38.

⁷ БЕЊОВА, Јана. *Кафе Хиена*, стр. 59.

ци и дневна светлина. Тука е и тегобното чувство на **сеопшта компримираност**, кое постојано ме следи низ улиците на Скопје, но исто така продолжува и дома, веројатно поради наталожените и неприродно збиени негативни енергии на луѓето во самиот тој конфузен и бучен простор.

Покрај тоа, и самата до неодамна, во некој, за мене инспиративен јавен простор (каков што, на пример, беше некогаш култно-то арт-кафе „Донатан“) – знаев да го практикувам своето „творештво во директен пренос“ (како што би рекла Бењова), поттикната токму од ослободувачката енергија и необврзаноста на дадениот амбиент.

При крајот на овој прилог, би додала дека прозата на Бењова му припаѓа на мојот омилен „жанр“ - кратка, луцидна, но и подвижна, разиграна уметност – која непобитно ја освежува и подмладува нашата перцепција, мисла, самиот јазик и воопшто стилот – и ја обезбедува „проточноста“ како квалитет што го краси ова универзално приемчиво раскажување.

Во оваа проза, во најдобрата смисла на зборот, се забележуваат и **интертекстуални точки** на допир и вкрстување со творештвото на уште двајца повозрасни и врвни словачки прозаисти, како **Душан Митана** и неговата кратка повест „Патагонија“ (за која исто така неодамна пишував – со акцент на интуитивно доловената блискост помеѓу културата проза на Митана и битничката проза и патувачкиот „on the road“ менталитет) и секако **Јурај Шебеста** и неговата книга раскази „Трезнење“ (за кого допрва подготвувам прилог, поттикната од специфичната поетика на црниот хумор и пародијата како негова доминантна постапка).

Сосема за крајот на овој текст, збор-два за семантиката на поднасловот - „планот за испраќање“ (како што вели Бењова), всушност, се однесува на неколку рамништа на разделба и проштевање – како што е проштевањето со мајката на Јан, младоста, безгрижноста, смеата или самиот живот, конечно!

И токму поради тоа, ова е хумор зад кој тагата будно нè демне од заседа – притоа, сепак, не успевајќи во тоа сосем да го покори, зароби и (макар во литературата) порази. Напротив!

А доколку некои скептици во книжевната критика досега прикриено или отворено се сомневале или на жените им ја негирале родовата компетентност за хумор – по едно

вакво четиво (и демант) – конечно ќе можат да здивнат и засекогаш да заминат на спокоен одмор.

Благодарение на малиот роман на Бењова, имаме ретка прилика во живо да се увериме во блескавиот раскош на т.н. **феминистички хумор**, со неговата двојна кодираност, односно симултаното поддржување и критичка пародија на вообичаените полови стереотипи.

Велат дека неопходен предуслов за хуморот (за неговото создавање, но и адекватно восприемање) е високата интелигенција што некој ја има или ја нема, така што дарбата за хумор е вродена и таа не може да се на-учи! Присуството на хумор во јавниот простор, од друга страна, само по себе станува индикатор за постоење на општествена толеранција. Диктатурите никогаш немале и немаат смисла ниту пак разбирање за хуморот!

Така, и за книгата на Бењова може да констатираме дека таа не ја изневерила **светата мисија на хуморот**, кој не само што нè забавува, ама и нè просветлува! Кој релаксира, ама и еманципира! Кој на глас се смее, ама и жестоко критикува – со помош на моќното оружје на духовитоста!

И не случајно, за хуморот имаат кажано дека е оружје многу поопасно од оружјето на директната и еднозначна критика. Хуморот е **моќна субверзивна алатка** и принцип, заснован на слободата. Хуморот, во содејство со своите разновидни облици и видови, како што се сарказмот, иронијата, пародијата, сатирата, цинизмот, црниот хумор итн. – е делотворен отров и поразителна шлаканица, врз сечиј (квази) авторитет, врз секаква надменост и претенциозна поза, најсетне и врз несреќната урбана догма, како што во *Кафе Хиена*“ е претставена Петржалка, архинаселбата, што многу повеќе наликува на современа казнена колонија (од истоимениот расказ на Кафка), отколку на достоинствено живеалиште за пар боемски настроени „убави“ души.

Затоа, како што тоа можеби се случува и во секој (добар и интелигентен) хумор, романот на Јана Бењова е „подиум“, каде што егзистенцијалната тегобност оди во чекор и танцува заедно со ведрината.

SUMMARY: *Humour as an Existential and Creative Alibi in the novel “Café Hyena” of Jana Beňová*. This article presents “Café Hyena”, the short novel of contemporary Slovak author, Jana Beňová, who also won the well respected EU

prize for literature. The novel belongs to a lucid (and also ludistic) fiction, and it takes place in the messy settlement of Petrzalka, which later turns to become a cosmopolitan urban metaphore (chronotope), describing its alienated inhabitants as “pancake”- like people, obsessed by shopping, advertisements, pure appearance. “Café Hyena” also incorporates the iconography, symbols, genres and rhetorics of contemporary **pop-culture**, which proves to be inevitable and even more intimate than reality in our own lives. The main characters in the novel are Ian and Elsa, a bohemian couple, trying to resist the dominant consumerist paradigm of late (or, neoliberal) capitalism. Therefore, this article points at the creative aspects of humor as a specific narrative tool and rhetorical strategy, its therapeutic (curative) potentials onto the reader, and eventually, its profound critical and subversive power. In the work of Jana Beňova we also

recognize a remarkable and well-known power of Slovak (or, even better to claim it as **Slovene**) mentality, its immanent (or, immortal) sense of humour and self-irony, which provides people the existential (and also creative) alibi not just to face with, but also to manage, the annoying greyness of everyday life, framed by suffocating social restrictions. No matter of the initial fact, that “Café Hyena” is located in a specific local toponym, this novel proves to be a **cosmopolitan** literary text, following its global as well as critical points and discursive effects of humour, such as irony, parody, sarcasm, black humour etc.

prof. Elizabeta Sheleva, PhD.
Faculty of Philology „Blaže Koneski”,
Department of Comparative Literature,
University „Ss. Cyril and Methodius“, Skopje,
Republic of Macedonia,
selieva@gmail.com